

Вацлав ГРИНЕВИЧ

ЛЮДИНІ ПОТРІБНА НАДІЯ

Відповідальність Церкви за християнську надію

У питаннях пізнання тварного світу та його майбутнього християнська надія нині набуває союзника у спілкуванні з природничими науками. Це стало багато в чому можливим завдяки діалогу котрий останніми роками розпочався у сфері есхатології¹. У своєму виступі я хотів би поміркувати над кількома напрямками діалогу між точними науками та богослов'ям із точки зору відповідальності Церкви за космічний вимір християнської надії. Тут є низка важливих міркувань.

Ми дедалі чіткіше складаємо собі звіт у тому, що неминучою смертю закінчується не тільки життя окремих людей. Сам всесвіт також приречений на загибель. Про це свідчать результати досліджень природничих наук.

Коли сучасна наука зазирає в майбутнє світу, її прогнози викликають песимізм. Говорять про його плідну, але тимчасову еволюцію, котра призведе, зрештою, до остаточної втрати мети і повної марноти (*final fitility*) а, можливо, і зникнення життя у всесвіті. Такі прогнози ставлять під сумнів власне релігійну ідею остаточного переображення творіння. Визнання факту очевидної кінечності світу похитнуло віру в безмежний прогрес та оптимістичні прогнози космічної еволюції. Почуття припніченості й безнадії в наші дні ще більше поглиблюють екологічну кризу, сприяють зростанню зубожіння у світі та розширенню конфліктів між народами й суспільствами.

А це виклик для віри, Церкви та богослов'я. Передвiдчуття космічної катастрофи зміцнює в людях настрої нігілізму й апокаліптичного відчаю. Як можна вірити в Бога та Його милосердану турботу про створений світ, якщо історія людства та життя на землі йдуть до неминучого кінця? Ну, а якщо все коли-небудь зануриться в остаточне мовчання, що залишається нам, крім гіркого відчуття марноти зусиль? Які плани у Бога щодо нашого скороминучого світу? Чи справді його очікує остаточне перетворення на «нове небо й нову землю»? Чи можна сьогодні насправді вірити у виконання

божественних обітниць? Як обґрунтувати християнську надію на остаточне здійснення долі усього творіння? Ось ті питання, на які я шукатиму відповіді у своїх розмірковуваннях. Богослов'я не безсилі перед ними, а християнська есхатологія - зовсім не витвір релігійної фантазії.

Мій намір дуже скромний: наблизити інтуїцію, що природа вже дихає воскресінням. Хочу показати, що сучасна наука наближає нас до такого розуміння творіння. Вона допомагає прийняти й поглибити нашу відповідальність за долі творіння.

1. Почуття марноти чи надія?

Богослов'я не ставить перед собою завдання втішати людей простими порадами та збуджувати хибні надії. У нього є свої принципи й методи, і воно знає, як уникати страху катастроф і спокійно підтримувати віру в турботу Бога про остаточну долю його творіння. Проте богослови повинні серйозно ставитися до ідеї кінечності (finitude), пануючої у природничих і суспільствознавчих науках. Для цього потрібен критичний аналіз таких понять як майбуття світу в Богові, надія й нове творіння. І необхідно, не відкладаючи, розпочинати діалог із постулатами науки про кінечність світу. І одна, і друга сторони висловлюють поверхові судження і дають необґрунтовані відповіді, котрі необхідно коректувати, усвідомлюючи трудність завдання та складність проблеми. Християнське богослов'я має обґрунтувати свої претензії на істину. Нічого не дадуть спроби фронтального протистояння твердженням науки. Спільна занепокоєність учених і богословів допоможе розрядити атмосферу похмурих есхатологічних настроїв, котрі впливають на світогляд і вчинки багатьох людей.

І богослов'я, і наука зобов'язані чітко уявляти собі обмеженість їхніх методів пізнання. Реальність світу виявляється складнішою й тоншою, ніж уявлялося в минулому. В ній тісно взаємопов'язані простір, час і матерія - енергія. Цей взаємозв'язок світу (inter-relatedness) свідчить про складність процесів, які в ньому відбуваються. Усвідомлення цього стає дедалі помітнішим у галузі природничих наук. Намічається відхід від «редукціоністичного фізикалізму» (reductionist physicalism). Ось чому фізики, теоретики, котрі щодня користуються software «комп'ютерним забезпеченням» всесвіту, відчувають таємницю й свідомі того, що їх щось переважає, і в чому вони беруть участь... Ніде не говориться, що світ має бути скроєним на наш лад, і що ми повинні все розуміти. Тут і прихована

таємниця! Для нас достатньо знати, що вона не є ірраціональною й перевершує нас².

Коли остаточне перетворення світу трактується в апокаліптичних категоріях суцільної новизни й заміни попереднього творіння, то точним наукам залишається тільки мовчати. Це просто не їхня компетенція. Однак насправді ситуація має інший вигляд. Метанаукове осмислення природи процесів, що відбуваються в космосі, може подати християнській есхатології й надії цінні ідеї. Бо, якщо плани Божі пов'язуються з розвитком всесвіту в часі, то наукові дослідження його сучасної еволюції можуть призводити до думки про Бога, котрий терпеливо й витончено являє свої дії через процеси, властиві творінню.

Християнська есхатологія не вимагає осмислення остаточного перетворення світу без урахування його сучасної еволюції. Йдеться не про несподівану апокаліптичну перемену, позбавлену будь-якої спадковості з кінцевими формами світу та його процесів. Бог не змінює раптово характеру своєї діяльності у всесвіті. Інакше, який би смисл мало «попереднє творіння», якщо б «нове» повинне було б стати абсолютно новою реальністю?

Тут хочеться запитати: «А чому Бог не створив одразу світу, вільного від страждань і смерті? Який смисл у нинішньому стані світу, якщо він все одно призначений на повне знищення?»

Християнська надія ставить питання інакше. Вона визначає нове творіння не як загибель і знищення старого, а як його рятівне й остаточне перетворення. Нове творіння не є повторним творінням із нічого (*creatio ex nihilo*), а вже попередньо створеним всесвітом (*creatio ex vetere*), включеним у плани воскресіння (*universum*

resurrectionis). Надія говорить про парадокс неперервності та перервності (*continuity/discontinuity*) у становленні цього нового всесвіту. Бо не випадково ж тіло воскреслого Христа зберігає на собі сліди тортур, хоча й перетворилося на тіло нове і прославлене.

Цей незвичайний парадокс треба мати на увазі. І якщо це парадокс неперервності та перервності, то точні науки можуть внести свій внесок в осмислення остаточного майбутнього світу. Осмислення неперервності - звичайно ж, справа богослов'я, а дослідження природи перервності та процесів сучасного світу - сфера точних наук.

Перш ніж перейти до детальнішого розгляду даних напрямків, зупинимося на наукових прогнозах майбутнього світу. З одного боку, наука говорить про події, котрі неодмінно відбудуться, з другого, вказує на можливі катаклізми. І в тому, і в другому випадку такі прогнози викликають почуття непевності, марноти та абсурдності.

2. Прогнози науки про остаточні катастрофи у всесвіті

Наприкінці ХХ століття світ дізнався про переміщення континентів, зміни у кліматі, зіткнення із кометами та астероїдами, про невідомі перед тим вибухи абсолютно нових зірок, про документальне підтвердження масового вимирання видів. Часто ми з тривогою запитуємо себе, чи не загрожує й виду *homo sapiens* самознищення, чи не наближуємося ми до кінця нашої цивілізації, чи не варто остерігатися повного зникнення життя на Землі? А, можливо, більше, ніж космічної катастрофи необхідно боятися нашої власної безвідповідальності та бездумності?

Питання ці - зовсім немарні. Для відповіді на них треба з розумінням прислухатися до того, що про загибель життя та шанси виживання видів можуть сказати природничі науки. А вони цілком конкретно стверджують, що життя на нашій планеті не триватиме вічно. Неминуча загибель настане, найпізніше, через кілька мільярдів років через причини космічного характеру, викликані ядерними процесами всередині зірок. Перш за все йдеться про джерело життя - Сонце. В його гарячих недрах поступово зменшується вміст водню. Прискорюється темп утворення гелію й вивільнення сонячної енергії. Нині Сонце випромінює на 30% більше енергії, ніж чотири мільярди років тому, коли на Землі з'явилося життя. Встановлено, що через мільярд років сонячне випромінювання буде ще на 10% сильнішим. До цього часу живі організми вміли пристосовуватися до зростаючого сонячного випромінювання.

Але постійне зростання випромінювання викликати поступове потепління клімату землі, зменшення концентрації двоокису вуглекислого газу в атмосфері й уповільнення процесу фотосинтезу, необхідного для життя організмів. Таким чином приблизно через півтора мільярда років середня температура на поверхні землі сягне 50° С. Зростуть пароутворення та вміст водяної пари в повітрі. Через два з половиною мільярда років на поверхні Землі не залишиться води, що означатиме остаточне зникнення життя. Звичайно, це не виключає можливості ранішої міграції життя в інші регіони Галактики або ще далі у всесвіт. Через шість з половиною мільярда років у гарячих надрах Сонця вичерпається водень. Унаслідок згорання гелію та термоядерної реакції воно почне стрімко зростати в розмірах і стане «червоним велетнем» (a red giant) і заступить на Землі значну частину неба. Температура на нашій планеті сягне 1200 - 1500° С, через що згорить верхня частина літосфери. Термоядерне палне вичерпається на Сонці через сім чи вісім мільярдів років,

внаслідок чого воно зменшиться до розмірів малої зірки, довкола якої запанує космічний холод³. Від Сонця залишиться тільки згоріла зоряна руйна, яку називають «чорним карликом». Сонячна система буде знищена. Протягом подальших мільярдів років така ж доля очікує на більшість зірок. Деякі з них після того, як згаснуть, перетворяться на нейтронні зірки або на так звані чорні діри, що поглинають випромінювання, гази та згорілі зірки. Є припущення, що, зрештою, залишиться тільки колосальної сили випромінювання⁴.

Всесвіт, доступний в наш час для наукових спостережень, виявляє дві тенденції: з одного боку - експансію та віддалення галактик, із другого - скорочення матерії внаслідок сили тяжіння. Наука не в змозі передбачити, яка із двох тенденцій пересилить іншу. В будь-якому разі, світ, відкритий поки що для наших спостережень, приречений на загибель. Експансія, що викликає віддалення галактик, призведе до їх знищення ізсередини й до поступового охолодження випромінювання. У разі скорочення, всесвіт сконцентрується в собі й перетвориться на єдиний вогняний тигель. Сучасна наука виключає варіант оптимістичного завершення еволюції світу, як ще декілька десятиліть тому висловлював припущення Р. Teilhard de Chardin.

Деякі вчені вважають, що всесвіт розширюватиметься вічно, збільшуватиметься в об'ємі, нарощуватиме вакуум і відштовхувальну силу. У світлі цієї гіпотези великий Крах, тобто повернення до начал (Big Crunch) і скорочення всесвіту не настане ніколи. Така точка зору виключає його повторне виникнення й циклічне відродження в таких, що відбуваються без кінця, великих вибухах і руйнації. Це - бачення всесвіту просторово безмежного, котрий існує тільки раз і виник під час великого вибуху (Big Bang) і в якого не настане визначеного завершення.

3. Загрози Землі

Нашій Землі загрожують також інші можливі небезпеки та катастрофи. Деякі з них походять іззовні. Природничі науки ведуть мову про феномен масового вимирання видів у минулому внаслідок великих космічних або геологічних катастроф. Так, 65 мільйонів років тому в Землю врізався великий астероїд діаметром близько 10 кілометрів. Внаслідок вибуху, пожеж, концентрації пилу й сажі в атмосфері, зростанню температури, а потім - темряви й холоду, що настали, призупинився фотогенез. Ця катастрофа стала причиною загибелі 50 - 70% усіх видів, зокрема й динозаврів. Ще більша катастрофа сталася набагато раніше - 245 мільйонів років тому, коли

могли загинути до 95% видів. Нині відомо, що упродовж останніх 570 мільйонів років принаймні 30 разів відбувалися більш чи менш значні катастрофи. Сюди необхідно додати й геологічні причини катастроф (зміна конфігурації континентів, виверження вулканів, переміни клімату). Процес вимирання видів міг тривати тисячі років. Катастрофічні події могли також відбуватися раптово або повільно. Навряд чи можливо точно передбачити, чи станеться якась катастрофа в найближчому майбутньому і чи вдасться її яким-небудь чином попередити.

Тим більше показовий той факт, що, незважаючи на різні катаклізми та вчинені ними спустошення, видова диференціація біосфери постійно зростає. Однак це не означає повернення до висхідного положення. Види, які відроджуються, відрізняються від загиблих. Сам процес відродження триває від декількох мільйонів років до кількох десятків. Процес вимирання видів відбувається постійно, причому нові види виникають скоріше, ніж зникають старі. Дослідження фауни та флори виявили, що жоден із видів не існував незмінно. Живим істотам властиві зміни, як окремим особинам, так і цілим видам. Відомо, що біологічний вид може існувати від одного до десяти мільйонів років. Майже всі рослини й тварини, що колись існували на Землі, належать сьогодні до вимерлих видів. Деякі з них поступово просто зникли, деякі внаслідок генетичних змін перетворилися на нові види⁵. Більше всього тих видів, котрі існують порівняно недовго, близько одного мільйона років, менше - тих, котрі зберігалися упродовж декількох мільйонів років. Час існування ссавців становить від кількох тисяч до п'яти мільйонів років⁶.

Людиноподібні (*hominadae*) з'явилися на Землі близько двох з половиною мільйонів років тому. Вид *homo sapiens*, що утворився на території Африки, нараховує близько 200 тисяч років, а в Європі відомий лише 45 тисяч років. Подальшу долю нашого виду, однак, передбачити неможливо. За даними природничих наук до вимирання найбільше схильні види з обмеженим ареалом поширення й малою кількістю особин, і, особливо, з обмеженою пристосованістю до нових умов. Нашому виду це не загрожує, оскільки він широко розповсюджений географічно й володіє витривалістю в умовах життя, які міняються.

Невпевненість виникає через те, що нині людство володіє такими технічними засобами, які можуть стати причиною зникнення не тільки певних видів, а й загрозувати йому самому. Бо людина здатна бути хижаком, і дуже небезпечним, оскільки вона може діяти

розумно, підступно й колективно. Це не тільки homo creator (людина-творець), а й homo distructor (людина-руйнівник). Вона загрожує життю багатьох видів. Ще більшу загрозу являють собою результати таких людських дій, як руйнування середовища проживання або впровадження чужих видів, ворожих існуючій флорі та фауні. Не може не жахати той факт, що нинішній темп вимирання видів, причиною якого стала людина, подібний до деяких наслідків минулих геологічних катастроф. Ми не знаємо, наскільки далекосяжними виявляться наслідки цього явища. Біосфера набуває здатності зберігатися й відроджуватися тільки через декілька мільйонів років.

А що із самою людиною? Час існування людського виду триває, як відомо, всього лиш 200 тисяч років. Відомі нам цивілізації існували не довше, ніж декілька тисячоліть. Варто прислухатися до екологів, які доводять, що різноманітність видів є частиною середовища проживання людини. Руйнуючи його, ми загрожуємо самим собі та власному виживанню.

Природничі науки визнають, що життя на нашій планеті вирізняється стійкістю та гнучкістю. Знищити його може, як уже було сказано, тільки неминуча еволюція всієї сонячної системи, скоріш за все не раніше, ніж через мільярд років. Цілком оптимістично звучать і запевнення природознавців про те, що самознищення людства маловірогідно навіть у разі якогось термоядерного катаклізму. Потенційна небезпека не загрожує ні, власне, буттю біосфери, ні виживанню людини. Проте вона загрожує людській культурі та створеним нею цінностям. Чимало загроз приховує в собі процес зараження середовища проживання, мутації бактерій і вірусів (наприклад, вірусу HIV і SARS), а також можливих зловживань сучасними технологіями.

В історії людства процес культурної еволюції справляє значний вплив на хід процесу також біологічної еволюції. Тут досить одного лиш погляду в минуле. Упродовж кількох десятків тисячоліть культурна еволюція людства спричиняла величезні наслідки для інших форм життя на землі. А сьогодні генна інженерія надає людині ризиковану можливість безпосереднього впливу на сам процес життя.

У перебігу свого розвитку, що триває кілька тисяч років, наша цивілізація пережила відносно невеликі зміни середовища проживання. Але навіть незначні переміни умов виявилися дуже болючими. Так буде і в майбутньому. Потепління клімату й підвищення рівня

поверхні морів означало б затоплення островів та міст, зміну умов зростання рослин, і, як наслідок, переселення народів та інші біди. Важко запобігти неминучим змінам клімату. У вчених немає єдиної думки щодо того, в якій мірі причиною глобального потепління клімату стала сама людина. Багато кліматологів вважають, однак, що зігрівання атмосфери Землі й зростання парникового ефекту є наслідком колективної діяльності людства, а не тільки однією із циклічних перемін клімату⁷. Інші вважають це переконання гіпотезою, не підтвердженою дослідженнями⁸. Найважливішим же завданням людства залишається збереження тих духовних і культурних цінностей, котрі роблять можливим існування на Землі.

4. «Логосна» структура матерії

Такий песимістичний сценарій віддаленого майбутнього світу наука рекомендує сприймати зі смиренням і філософським спокоєм. З усім своїм багатством культури людство є тільки короточасним епізодом в історичних долях космосу, де життя приречене на зникнення. Якщо Земля є острівцем розуму в космічному просторі, то нам залишається лише героїчно прагнути достойного способу життя⁹.

Наука прагне, щоб її розуміли, її вміння проникати в дивовижні тайники всесвіту, її порядок, краса, закономірність та розвиток часто викликають почуття захоплення й подиву. Проте вона не в змозі визначити цілісний смисл, оскільки космос, так чи так, колись перетвориться на хаос. І тоді навіть найдивовижніші події історії космосу, такі як з'ява людських особистостей, що усвідомлюють своє буття, може видатися лише щасливим випадком у безодні абсурдності. Ми із хвилюванням запитуємо себе, чи не полягає смисл скороминучого світу всього лиш у його кінченості, чи він приховується іще десь. Для багатьох учених моменти роздумів над процесом розвитку світу й проникнення в його таїну зовсім не спонукають до визнання смислу й доцільності історії космосу¹⁰. Вони не схильні погоджуватися з тим, що історія світу може бути продуктивною та плідною в її часовому аспекті і, водночас, іти до свого завершення.

Ось що свідчать дані науки. Якщо припустити, що сонячна система виникла близько чотирьох з половиною мільярда років тому, то вона проіснувала лише одну третину свого ресурсу (термоядерне паливе вичерпається на Сонці приблизно тільки через сім чи вісім мільярдів років). Якщо ж життя з'явилося на Землі близько чотирьох мільярдів років тому, то в неї залишилась тільки одна п'ята частина свого ресурсу

(чотири п'ятих уже минули!) Ці дані аж ніяк не байдужі для релігійного й богословського світогляду. Зникнення життя відбудеться, повторимо ще раз, не пізніше, ніж через декілька мільярдів років. Наукові прогнози про руйнування життя на Землі спираються на обґрунтовані теорії та спостереження над явищами, які відбуваються в інших місцях космосу. Це прогнози вірогідні, їм можна вірити. Перспектива кінця нашого світу не повинна, проте, заступати дивовижну й разючу силу життя у фізичній реальності сучасного світу.

У діалозі з богослов'ям точні науки мають справу з реальністю, яка перевершує їхню компетенцію. Есхатологія вимагає не тільки ширших горизонтів, але й, у першу чергу, відмови від редуцціоністських припущень про саму природу цієї реальності. Всесвіт приховує в собі смыслові пласти, значно змістовніші, ніж постулати минулих і нинішніх теорій.

Сучасна наука знає межі своєї компетенції. Вона ґрунтується на експериментальних даних і не виходить за їхні рамки. Те, про що вона говорить, може й справді навіювати почуття беззмістовності й марноти. Не варто добиватися від неї відповіді на питання, котрі належать до сфери богослов'я. Саме богослов'я говорить про надію на «нове творіння». Якщо ж це «нове творіння» пов'язане з нинішнім тварним світом, то в такому разі необхідно вести мову про його неперервність (continuity) і, водночас, про його новизну та перервність (discontinuity).

Про парадокс неперервності та його відсутності нагадує християнська віра у воскресіння Христа й надія на воскресіння всіх людей. Але, якщо це і буде «новим творінням», то певна неперервність уже приховується в тайниках нинішнього творіння. Християнські есхатологічні тексти дихають дивовижною логікою неперервності та перервності. І тому вони ще більшою мірою стають викликом для природничих наук. Вони спонукають не ототожнювати наших уявлень про всесвіт із, власне, природою реальності. Логіка неперервності та перервності є викликом і для богослов'я, стимулом до того, аби вона представляла реалістичну есхатологію, яка не ґрунтується на абстрактних висновках і фантазії. Між світом, поцейбічним і майбутнім, є спадковість і, водночас, її немає. Такі поняття, як «нове творіння», «нове небо й нова земля» вказують на спадковість між нинішнім творінням і його переображенням у світі Воскресіння. Есхатологічні образи говорять, з одного боку, про те, що «тіло й кров посісти Божого царства не можуть» (1 Кор. 15, 50), а з другого, - підкреслюють воскресіння тіла.

Якщо реальність останніх подій (eschata) повинна справді стати новим воскреслим світом, що виникає внаслідок переображення старого світу в новий, тоді деякі ідеї й дані природничих наук щодо процесів нинішнього світу будуть корисними для розуміння справді космічного виміру християнської надії. Йдеться, однак, не стільки про окремі дані наукових досліджень, скільки про «мета-науку», котра у змозі виділити із детальних наукових досліджень спільні ідеї. До таких спільних інтуїтивних передчуттів нині належить між іншим і динамічна концепція фізичної реальності, відносність (relationality) процесів, що відбуваються в ній, і краще розуміння складної структури матерії та енергії як носія певної інформаційної моделі (information-bearing pattern)¹¹.

Це визначення нагадує висловлювання св. Григорія Нисського (IV ст.) про «логосну» (logikos) структуру матерії. На його думку матерія є феноменом енергетичного порядку, котра містить у собі риси «логосності».

Світ пронизаний логосом, як своїм сутнісним смислом, а окремі речі мають свої логоси (logoi), тобто свої формоутворюючі принципи. Відбувається це через те, що світ є результатом діяльності Божественного Логосу, виявом створеної Богом незвичайної енергії¹². За Григорієм Нисським ніщо із того, що становить тіло, не є лише матеріальною реальністю. Воно - сукупність понять, логосів (logoi), спільна взаємодія яких утворює матерію. Таким чином, тілесність виявляє певні нематеріальні риси¹³. Згідно з ученням Максима Сповідника в кожній речі є певний «модус таємничої Присутності, синтезуючої сили, котра зв'язує сутності в єдність (koinonia), міцнішу, ніж їхнє існування само по собі»¹⁴.

Ця динамічна концепція матерії й тілесності деяких грецьких отців дуже близька до того, що сучасна фізика називає моделлю або інформаційним еталоном, прихованим у самій структурі матерії. Близька вона й до того, що сьогодні наука називає взаємовідносністю (interrelatedness) фізичних процесів. Тодішня й сучасна термінологія відрізняються одна від одної, але принципова інтуїція одна й та сама: реальність матерії є енергетичним феноменом, в якому виявляється її «логосна» структура. Розумний логос людської особистості відкриває у природі сліди інакшого логосу. Те, що являє собою матерія, нині описується математичним шляхом, бо властивості матерії вкладаються в «логічні» координати, а якісні риси визначаються «аналогічними» відношеннями величини.

Заглиблюючись у структуру матерії, сучасна фізика не описує статичних даних, а, скоріше, констатує диференціацію динамічних станів прояву енергії.

Навіть світ субатомарної реальності (the subatomic word), що розглядається у світлі квантової теорії, не може бути описаний у чисто атомістичних категоріях. У ньому відбуваються взаємопов'язані дії окремих квантових одиниць, котрі зберігають здатність до взаємного безпосереднього причинного впливу, і разом становлять єдину зв'язану систему. Елементарні частинки (наприклад, електрони) не замкнуті в собі та у своїй атомістичній окремоті, але виявляють енергетичну здатність до взаємодії, взаємну спряженість у розділенні (togetherness in separation). Тут ідеться не тільки про пізнавальні, але й про істинно онтологічні наслідки, важливі для цілісного (holistic) осмислення всієї тварної реальності.

Із методологічної точки зору природничі науки схильні до редуційного способу осмислення світу, цей спосіб не бере до уваги складність його явищ і ситуацій. Так можна вловити лише частину істини про історію природи, хай навіть і дуже цінну. По мірі глибшого пізнання всесвіту, феномена життя та його процесів, реальність виявляє свій відносний характер і відкриває всю мережу взаємних стосунків. У цьому є певна аналогія зі світом людей. Поняття особистості разом з усім сплетінням міжлюдських стосунків відрізняється від абстрактного поняття ізольованого індивідуума.

Такого роду дані зі сфери науки красномовно свідчать про значення ідеї відносності. Вони дозволяють ліпше усвідомити богословське розуміння природи тварних істот в їх перманентному відношенні до Творця, а також і взаємовідношеннях¹⁵. Не випадково біблійні тексти говорять про зв'язки людських долі із долею світу природи в Божественній ікономії спасіння. Можна, як приклад, навести тут такі тексти як Рим. 8, 19-22 і Кол. 1, 15-20.

Визнання неадекватності редуційних методів опису фізичної реальності тим більше спонукає до її комплексного дослідження. Теорія складності (complexity theory) містить у собі інтуїтивні іспульси, важливі для пізнання несподіваних і складних закономірностей у світі природи, як певну дивовижну парадигму. Це стосується опису складних фізичних процесів у категоріях енергії (матерії й певного зразка глибокої структури складних систем) за певною аналогією з поняттям матерії та форми в Арістотеля (hyle, morphe.

logos). Математика сьогодні вказує на існування математичних істин, котрими можна осмислити відношення між світом інтелекту (a poetic

world) й матерії, а також визнати нематеріальні аспекти реальності. Можливо, це вказує на взаємно доповнюючу полярність процесів, що відбуваються у світі¹⁶.

Саме тому сучасний діалог між природничими науками та богослов'ям на тему останніх доль всесвіту переконує в тому, що наука у змозі так чи інакше підтвердити вірогідність богословських тверджень про нову тварну природу. Дані науки дозволяють констатувати, що християнська надія цілком відповідає тому, що наука вже зараз виявила в тайниках тварного світу. Внесок точних наук в осмислення остаточної долі всесвіту, як визнають самі вчені в діалозі з богословами, досить скромний. Він формується зі спостережень сучасних процесів у світі, а результати цих спостережень можна методом екстраполяції перенести на реальність, яка є предметом віри й надії.

Коли космологи думають над майбутнім всесвіту, вони ведуть мову не про його конечність, а про крах і марноту всього процесу його розвитку. Сама лиш наука не в змозі розкрити повний смисл історії космосу, її постулати можуть навіювати песимізм, так само, як і твердження апокаліптики. Ми просто приречені на пошук цілісного бачення світу, а його можна набути тільки через богословське осмислення реальності. Чи не надто велика така претензія? Учені (принаймні, деякі з них) відважуються ставити питання перед богослов'ям. І запитують вони про смисл релігійної надії на «нове творіння».

5. Надія на остаточно переображення творіння

Оскільки християнська надія воскресіння із мертвих приховує в собі парадокс неперервності й перервності, то вже цим вона допомагає виявити смисл буття тварного світу.

Основою цієї надії для християнина є Воскресіння Христове і вірність Бога у виконанні даних Ним обітниць. Земне Тіло Христа пережило славне й остаточно переображення. Саме воно стало надією для всього людства та світу матерії, подією з великими наслідками, що відкривають історію нового творіння. Пасхальні з'яви Христа - це моменти просторового дотику старого й нового світів.

У діалозі з природничими науками богослов'я має показати цілісність християнської надії.

Як примирити неперервність з її відсутністю? Певний ступінь перервності необхідний для того, щоб майбутня доля людства та

космосу не була б тільки процесом, який повторюється без кінця, їхнього відродження до кінечних форм буття. Есхатологічне перетворення - це не реанімація такого тлінного буття. У свою чергу, неперервність також необхідна для того, щоб зберегти самототожність конкретних особистостей і світу, оскільки їхнє есхатологічне завершення не означає щезнення, а всього лише онтологічну трансформацію.

І ось тут доречно буде згадати про дихотомію матерії-енергії, як і про інформаційну модель процесів, що відбуваються у всесвіті. Вона дозволяє краще зрозуміти смисл есхатологічної дихотомії неперервності та перервності. «Матерія-енергія» майбутнього всесвіту повинна радикально відрізнитися за своїми фізичними властивостями від матерії-енергії нинішнього тварного світу. Як «старе творіння» вона й надалі володіє здатністю розвитку прихованих у ній можливостей і засвоєння нових якостей. Проте це вимагає «переходу» (пасхи) до нового способу буття через смерть. Змінність властива самій природі скороминучого світу. Без неї не може з'явитися нічого нового. Тим часом, майбутній світ за біблійними об'їзниками буде вільним від страждань і смерті. А це означає, що завдяки переміні фізичних законів, його «матерія-енергія» набуває нових якостей. Така трансформація і є виявом перервності. Матерія «нової тварі» - це матерія, переображена Богом¹⁷.

Водночас збережеться неперервність старого й нового світів. Для психосоматичного існування людини це стає можливим завдяки передаванню того, що наука називає нині складною інформаційною моделлю (complex information pattern) і що, у свою чергу, традиція, яка походить від Арістотеля й Томи Аквіната, називає субстанційною формою тіла, або ж душею. Вона і є у воскресінні тим елементом неперервності, який зберігає особисту самототожність вмираючих і воскресаючих разом з усією багатоманітністю їхніх стосунків з іншими людьми та з Богом, оскільки так формується конкретна особистість¹⁸.

Сучасна наука звертає увагу на тісний взаємозв'язок матерії, часу і простору у відомому нам всесвіті. Із цієї перспективи воскресіння - не тільки втілення нового світу в «матерії-енергії», але й перебування у новому часі й новому просторі («нове небо й нова земля»).

Про це говорять ті із сучасних богословів, хто веде діалог із наукою. Вони ввели у науковий дискурс поняття «смиреної часо-

вості» (rescoped temporality) і «спокутної просторовості» (redeemed spatiality)¹⁹. У певному розумінні ми всі разом і одночасно наближаємося до всезагального воскресіння незалежно від часу смерті у скороминучому світі²⁰.

Нове творіння є трансформацією старого творіння. Життя майбутнього віку не варто уявляти собі як позачасове осяяння й пізнання вічності, їх треба розуміти як динамічний процес розвитку й постійного прилучення до повноти Божественного буття. У світі старого творіння нам потрібні таїнства як знаки присутності та дії Бога. У новій реальності сам світ стане суцільним «таїнством» Бога, котрий буде «все у всьому», *panta en pasin*. (1 Кор. 15,28) Така головна істина есхатологічного, так би мовити, пан-ен-теїзму. Східна традиція називає остаточне здійснення всесвіту постійним обоженням, або вічною зустріччю з Богом та участю в житті всюдисущого Бога.

І тут ми спостерігаємо елемент неперервності та зв'язку з нинішнім світом в аспекті становлення й розвитку. Динамічна концепція майбутнього життя в новому Божому світі аніскільки не применшує досконалості й повноти поцейбічного життя. Переміна не означає недосконалості. Якщо історія нинішнього всесвіту відображає продовження творчої діяльності Бога (*creatio continua*) і процес розвитку й розкриття прихованих можливостей, то теж саме відбуватиметься і в майбутньому світі. Творець не міняє раптом і різко характеру Своєї діяльності. Так само Він чинить і у світі нового Творіння. Його терпеливість, благо і милосердя не обмежуються тільки скороминучим життям. Він не позбавляє жодну із грішних істот можливості очищення й перетворення. Із цієї інтуїції, підкріпленої біблійними висловлюваннями, виростала християнська надія на всезагальне спасіння, така характерна для творінь деяких видатних Отців Церкви, пізніших письменників, містиків і богословів²¹. Надія на очищення та примирення всіх із Богом залишається часткою християнської надії на великий процес переміни всесвіту, коли Бог справді буде «всім у всьому».

6. *Natura spirat resurrectionem* – природа дихає воскресінням

Есхатологічні тексти та християнські символи є викликом для природничих наук, оскільки закликають їх розширити сферу своїх досліджень і подолати редуцціоністську концепцію світу. Але і богослов'я має уважно прислухатися до того, що про всесвіт та його процеси говорять дані науки. Тоді й есхатологія прийметься почув-

тям реалізму, а це тільки підвищить відповідальність віруючих та Церков за долі творіння. Богослов'я не суперечить передбаченням науки. Воно вказує перспективи, що простираються за межі часового життя окремих людей, людства і всього творіння. Діалог між наукою та богослов'ям дозволяє глибше проникати в начала християнської надії перед лицем смерті й кінечності світу.

Наука, так само як і богослов'я, говорить про різні стани невидимої реальності. Спільно вони дають можливість пізнавати невидимі, але реально існуючі речі. У науковій сфері достатньо згадати про невлімові частинки термоядерної матерії у вигляді кварків і глюонів, тісно пов'язані між собою всередині протонів і нейтронів у субатомарному світі квантів. Фізики приймають факт їх існування, бо вони допомагають з'ясувати складні явища, що відбуваються у фізичних процесах. І тут немає нічого спільного з фідейзмом. А богослови говорять про духовний дослід невидимої реальності Бога та Його діяльності у світі.

Отже, є спільні моменти у прагненні вчених і богословів до глибшого усвідомлення й розуміння істини про реальність, яка перевершує наші теорії та привчає нас до скромності. Жодний метод і жодна концепція не з'ясовують усього. Немає універсального ключа до трактування всього. Вимога уникати редукціонізму перед обличчям багатоманіття реальності є обов'язковим як для науки, так і для богослов'я. Фідейстичний редукціонізм не менш небезпечний, ніж редукціонізм науковий.

Трудний діалог між природничими науками та богослов'ям виявляється плідним і корисним для обидвох сторін. Він не вчить наївного оптимізму, але дозволяє з більшою упевненістю дивитися в майбутнє. Біблія також говорить про кінечність нинішнього світу. На перший погляд її бачення може пригнічувати. Однак есхатологічні тексти стосуються, перш за все, зникнення кінечної форми Землі. Вони не ставлять собі за мету повчати про останню катастрофу всього тварного всесвіту (пор. Одкр. 6, 12-14; 8, 5-11; Петр. 3, 7-10; Іс. 13, 9-13; Мк. 13, 24-27). Але Біблія говорить і про важливіші речі: вона дає надію на остаточне переображення світу в нову й нетлінну реальність і відкриває істинні наміри Творця у світі, образ якого щезає, *to schema tou kosmou toutou* (1 Кор. 7,31).

Передвіщене наукою зникнення світу в пожежі або в холоді стане, скоріш за все, предметом занепокоєння дуже віддалених поколінь. Найближче майбутнє багато в чому залежить від нас, людей. Треба думати про нього вже сьогодні з почуттям великої відповідальності.

Християни зобов'язані, можливо, більше, ніж будь-коли, вказувати на Божественний смисл творіння, з яким пов'язані долі всього людства. Забруднення води, повітря і плодів земних - цей вісник смерті - робить ще необхіднішою християнську надію й істинну екологію духу. Необхідно заново набути здатності співпереживати вже зараз одкровення нового творіння, явленням якого було воскресіння Христове. Велика Пасха - це сподівання усього всесвіту, всього творіння.

Християнська надія вже за своєю природою есхатологічна й космічна. Вона виходить далеко за межі долі людини та людства. Великі діла Божі досягають усе творіння. Світло таємниці Пасхи Христової стає надією всього космосу. Віра в Його воскресіння являє гармонію духовної та матеріальної реальності. Неможливо зрозуміти воскресіння людства без участі матеріального світу в чуді переображення, що почалося у Воскресінні Христовім.

Світ природи набуває своєї значимості. Божі благо і краса спасають усе творіння. *Natura spirat resurrectionem* - природа дихає воскресінням! Історія Землі є постійним процесом умирання й відродження життя. За аналогією й вони містять у собі символи Пасхи. Пасху людства неможливо зрозуміти без остаточної Великої Пасхи Космосу, його рішучої переміни на «нову Землю» й «нове Небо». Про цю переміну говорить Біблія й велить її чекати: «Але за Його обітницею ми дожидаємо неба нового й нової землі, що правда на них пробуває» (2 Петр. 3,13). Тільки людина може носити в собі свідоме очікування цієї незбагненої переміни, що надихається вірою, надією та радістю.

Християнство, проникнуте свідомістю Воскресіння, вчить із вдячністю приймати дар життя, хоч би яким крихким він здавався. Вчить воно і любові до Землі - «батьківщини людей» і «великої Матері людей» - і взагалі до всього творіння Божого. Вірність Землі не заважає надії на реальність потойбічного світу. Вже зараз Земля мовчазно приховує в собі всю красу та всю таїну творіння. Христос благословив дітей цієї Землі, по якій ступали Його ноги. Вона годувала Його. На ній Він трудився і страждав. У ній спочило Його Тіло. Із неї засяло світло Воскресіння - обіттування «нового неба і нової землі».

Це зовсім не фантазія для втіхи перед лицем смерті й загибелі. Християнин є людиною, котра сподівається на вірність Творця й

милосердя Спасителя. І тому він може бути свідком надії на остаточне переображення всього творіння. Мудре свідцтво християн виражає відповідальність Церкви за долю всіх творінь.

ПРИМІТКИ

1. Див. T. Peters, *Science and Theology: The New Consonance*. Boulder, Colorado 1998; *The End of the World and the Ends of God; Science and Theology on Eschatology*, ed. By John Polkinghorne and Michael Welker, Harrisburg, Penn. 2000.

2. M. Heller, *W poszukiwaniu sensu*. «Znak» 54(2002) ном. 569, 72–89, цит. 77 і 79.

3. Див. W. R. Stoeger, S.J., *Scientific Accounts of Ultimate Catastrophes in our Life-bearing Universe*, в: *The End of the World...*, 19–28; J. Weiner, «*Ekokalipsa*». «Znak» 51: 1999 ном. 535, 51–68, особливо 53–54; K. Maslanka, *Gdy zgasna gwiazdy. Kosmologiczne scenariusze przyszlych losow wszechswiata*, там само 69–77, особливо 72.

4. Так вважає Stephen Hawking, британський фізик-теоретик (нар. 1942 р.). Див. P. Cieslinski, *Twarz Boga*. «Gazeta Wyborcza» ном. 45, 22–23 лютого 2003, 14–15.

5. J. Roser, *Biologie des Glaubens. Aufregende Lebenswissenschaften*. «Christ in der Gegenwart» 53 (2001) ном. 19, с. 147.

6. Див. Е. О. Wilson, *Roznorodnosc zycia*. Warszawa 1999.

7. Див. A. Leszczynski, *Bedzie goraco*. «Gazeta Wyborcza» ном. 175, 23–28 липня 2001, с. 12. На всевітній конференції з клімату в Бонні 23 липня 2001 р. було ратифіковано Кіотську угоду, що зобов'язувала 38 промислово розвинутих країн зменшити рівень емісії парникових газів, котрі, на думку більшості вчених, є причиною поступового потепління клімату Землі. Однак протокол не підписали Сполучені Штати, найбільший виробник шкідливих газів у світі.

8. Див. Z. Kolenda, *Ocieplenie: mity i fakty*. «Tygodnik Powszechny» ном. 1, 7 січня 2001, с. 10.

9. Див. точку зору таких лауреатів Нобелівської премії, як J. Monod (*Chance and Necessity*, New York 1971) і S. Weinberg (*The First Three Minutes*, New York 1977).

10. Для інших учених життя – це процес передавання інформації, а людські особистості є «комп'ютерами, виготовленими із плоти, продуктами штучного інтелекту, котрі у процесі неперервної еволюції всесвіту переміняються на комп'ютери з інших станів матерії. Це вельми редукціоністські уявлення, щось на зразок «фізичної есхатології», своєрідний сурогат смислу й есхатологічного завершення. Вони свідчать про банкрутство есхатологічного оптимізму в осмисленні процесу еволюції світу. Див. F. J. Dyson, *Infinite in All Directions*, New York 1988 (теорія всесвіту, який вічно розширюється); F. J. Tipler, *The Physics of Immortality: Modern Cosmology, God, and the Resurrection of the Dead*, New York 1977 (теорія скорочення всесвіту). Про позицію прихильників квантової космології див. J. Polkinghorne, *Eschatology...*, 33–34.

11. Див. J. Polkinghorne, *Eschatology: Some Questions and some Insights from Science*, в: *The End of the World...*, с. 30, 34–38. Серед інших творів цього англійського вченого із Кембриджа, колишнього професора математичної фізики див. *Science and Creation* (1988); *Reason and Reality* (1991); *The Faith of a Physicist* (1994); *Scientists as Theologians* (1996); *Belief in God in an Age of Science* (1998); *Science and Theology* (1998).

12. Це трактування ґрунтується на висловах із книги Буття (1, 3, 7, 9, 11, 15, 24, 30) – Бог створив усе за своїм творчим Логосом: «Ловелів і створилося». Тут є певна аналогія з людським словом поета, яке створює нову реальність поеми, зовнішню по

відношенню до особистості творця. Подібним чином творча енергія Божественного Логосу діє у творінні світу.

13. Григорій Нисський. *De anima et resurrectione*. PG 46, 124 С.

14. Максим Сповідник. *Mystagogia*, PG 91, 685 АВ. Див. на цю тему висловлювання православних богословів: О. Clément, *Le Christ: terre des vivants. Essais théologiques*, Begrolles en Mauges 1976, 66–69; Ch. Yannaras, *Science et foi: La vision « logique du monde »*, «Contacts» 38 (1986) No. 136, 277–288, особливо с. 279–282; La constitution « logique » de la matière; Evêque Basile (Osborne), *L. unité de l'Église: une unité trinitaire*, «Contacts» 55 (2003) No. 201, 8–39, особливо с. 26–31.

15. Див. на цю тему дуже цікаву монографію грецького православного богослова Іоана Зініуласа, *Being as Communion: Studies in Personhood and the Church*, London 1985.

16. Детальніше на цю тему див. J. Polkinghorne, *Science and Creation*, London 1988, особливо главу 5; його ж, *Belief in God in an Age of Science*, New Haven, Conn. 1998, глава 6.

17. Із новозавітної точки зору див. H. Weder, *Hope and Creation*, в: *The End of the World...*, 184–202, особливо с. 193–196.

18. Див. Polinghorne, *Eschatology...*, 39–40.

19. Див. M. Volf, *Enter into Joy! Sin, Death and the Life of the World to Come*, в: *The End of the World...*, 256–278, особливо с. 274–278. На думку цього хорватського богослова в Yale University й на богословському факультеті в Осійєк «спокутування простору» робить можливим «спокутування часу». Час скороминучої мандрівки короткий. Входячи у повний світ, пабувасмо спокою. Західне сприйняття часу, виражене метафорою мандрів, поєднує в собі час і простір. Перебування в новому просторі як у своєму домі є умовою «примирення часовості». Там само, с. 277, примітка 87.

20. Із цієї точки зору зайвими є всі богословські спекуляції про так званий перехідний стан між смертю та воскресінням тіла.

21. W. Hryniewicz, *Nadzieja zbawienia dla wszystkich*, Warszawa 1989; його ж, *Dramat nadziei zbawienia*, Warszawa 1996; його ж, *Chrześcianstwo nadziei*, Krakow 2002, с. 341–378; його ж, *Nadzieja uczy inaczej*, Warszawa 2003.